

T. XVIII (2015) Z. 4 (40)
ISSN 1509-1074

ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ

The press
of the Gray Ranks
(Polish Scouting Association)
in 1939–1945

**Prasa Szarych
Szeregów
(Związku
Harcerstwa
Polskiego)
w latach 1939–1945
(szkic przeglądowny)**

Komisja Prasoznawcza
PAN Oddział w Krakowie
ul. Św. Jana 28
PL 31-018 Kraków

**Jerzy
JAROWIECKI**

KEY WORDS:

Polish press during World War II,
Poland under German and Soviet occupation,
underground publications, Polish scouts
(Gray Ranks) in 1939–1945

SŁOWA KLUCZOWE:

Związek Harcerstwa Polskiego (1939–1945),
prasa Szarych Szeregów, polska prasa
konspiracyjna

ABSTRACT

The article sums up research into the Polish underground periodical press published between 1939 and 1945 by the Polish Scouting Association (ZHP), which at that time used the name Gray Ranks (*Szare Szeregi*). A total of c. 70 periodical publications (dailies, weeklies and monthlies) were published by various branches of the Gray Ranks as well as groups of scout activists acting on their own initiative. A large number of the editors of those papers and magazines were arrested, incarcerated and executed by the Germans and the Soviets.

ABSTRAKT

Autor przedstawił wyniki badań nad polską prasą konspiracyjną, ukazującą się w latach 1939–1945, wydawaną przez Związek Harcerstwa Polskiego, działający pod kryptonimem Szare Szeregi. Wydawano 70 tytułów (dzienników, tygodników, miesięczników). Wydawcami były chorągwie, hufce, różne grupy harcerzy z własnej inicjatywy. Wielu redaktorów aresztowali, więzili i rozstrzelali Niemcy, podobne represje miały także miejsce na terenach znajdujących się pod okupacją sowiecką.

Streszczenie

W artykule przedstawiono dzieje prasy harcerskiej (ZHP) w Polsce ukazującej się podczas II wojny światowej. Autor w dużym skrócie omówił warunki, w jakich Związek Harcerstwa Polskiego podjął działalność konspiracyjną pod kryptonimem Szare Szeregi, obejmującym młodzież męską oraz „Związek Koniczyn”, a następnie „Bądź Gotów”, skupiających młodzież żeńską. Odnotowano też inne grupy harcerskie, takie jak Hufce Polskie, odłam ZHP powiązany ze Stronnictwem Narodowym. Szare Szeregi powiązane były z Delegaturą Rządu na Kraj oraz Armią Krajową. Istniał Tajny Hufiec Harcerzy na terenie Gdyni, niezależny od Szarych Szeregów, grupa „Wigry” w Warszawie, grupa wodniaków „Brzezi” na Wybrzeżu, Krąg Andrzeja Małkowskiego w Warszawie, „Akademiczne Koło Harcerskie” w Poznaniu. Autor odnotował 70 tytułów, wskazując na główne miejsca ich wydania (Warszawa, Kraków, Pińczów). Wymienił wiele tytułów, w licznych przypadkach redaktorów, kilku zdaniami charakteryzując najważniejsze — jego zdaniem — kierunki redagowanych pism. Stwierdził, że działalność prasowa Szarych Szeregów wniosła wiele wartości do systemu komunikowania się i działalności propagandowej polskiego państwa podziemnego. Wykorzystał w pracy ustalenia własne i wielu cytowanych autorów.

Działające po napadzie Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 roku Wojenne Pogotowie Harcerskie pod koniec miesiąca podjęło decyzję o przejściu harcerstwa do konspiracji: od 27 września 1939 r. do 17 stycznia 1945 r. Związek Harcerstwa Polskiego działał w podziemnym ruchu oporu na terenie ziem polskich znajdujących się pod okupacją niemiecką i radziecką pod kryptonimem Szare Szeregi, obejmując młodzież męską. Na przełomie września i października tegoż roku utworzona została Główna Kwatera Szarych Szeregów w składzie: hm. Florian Marciniak (pseud. „Nowak”), hm. Julian Dąbrowski („Bem”), hm. Lesław Domański („Zeus”), hm. Aleksander Kamiński („Hubert”). Po aresztowaniu w 1943 r. F. Marciniaka funkcję naczelnika pełnili kolejno hm. Stanisław Broniewski („Orsza”), a po upadku Powstania Warszawskiego hm. Leon Marszałek¹. Harcerstwo żeńskie podczas okupacji występowało początkowo pod nazwą Organizacja Harcererek (OH), a w 1940 r. przyjęło kryptonim „Związek Koniczyn” (ZK), zmieniając go z początkiem 1943 r. na „Bądź Gotów” (BG). Żeńską Główną Kwaterę tworzyły: Józefa Łapińska, Irena Milewska, Maria Steckiewicz, Jadwiga Orłowicz.

¹ O prasie Szarych Szeregów zob.: B. Hillebrandt, *W kwestii politycznej oceny prasy harcerskiej i wzajemnego oddziaływania Szarych Szeregów i Hufców Polskich*, „Pokolenia” 1971, nr 4; tenże, *Szare Szeregi (działalność organizacyjna i ideowo-wychowawcza)*, „Pokolenia” 1970, nr 4, s. 18–46; tenże, *Konspiracyjne organizacje w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1973, s. 169–176; H. Czarnocka, *Prasa konspiracyjna i powstańcza w Polsce oraz wydawnictwa broszurowe*, [w:] *Wielka gra. Harcerstwo w okresie drugiej wojny światowej*, Londyn 1974, s. 239–247; M. Wiśniewska, *Konspiracyjna prasa Szarych Szeregów w latach 1940–1942*, „Dzieje Najnowsze” 1978, nr 3, s. 133–150; też, *Harcerz, żołnierz, obywatel... Szkice o prasie Szarych Szeregów*, Warszawa 1987; J. Jarowiecki, *Prasa polska w latach 1939–1945*, [w:] *Historia prasy polskiej*, pod red. J. Łojka [t. 4], Warszawa 1980, s. 63–65; tenże, *Czasopisma dla dzieci i młodzieży. Część pierwsza: 1918–1945*, Kraków 1990, s. 102–156; tenże, *Konspiracyjna prasa harcerska w latach okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, [w:] *Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie: tom studiów dedykowany pamięci Lechosława Szadkowskiego*, pod red. W. Kukli i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 77–98; S. Lewandowska, *Polska prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982; H. Szczepanik, *Rozwój prasy Szarych Szeregów w latach 1939–1945*, „Przegląd Oświatowo-Wychowawczy ODN” 1983; *Prasa harcerska: okres II: 1939–1945*, [w:] *Leksykon harcerstwa*, pod red. O. Fietkiewicza, Warszawa 1989, s. 368–370; J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984; J. Jarowiecki, E. Wójcik, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków 1992; K.T. Kozłowski, H. Szczepanik, *Spis tytułów prasy harcerskiej 1939–1945 (konspiracja i Powstanie Warszawskie)*, Warszawa 1983.

Historia konspiracyjnego harcerstwa rozpoczęła się — jak już wcześniej stwierdzono — we wrześniu 1939 roku podczas oblężenia Warszawy przez armię niemiecką. Młodzież Warszawskiej Chorągwi Harcerskiej pełniła służbę pomocniczą, część z niej zdolna do służby wojskowej opuściła miasto. Jej miejsce zajęły grupy starszych harcerzy z Wielkopolskiej Chorągwi, działające w pierwszych dniach wojny w Poznaniu w ramach Pogotowia Harcerzy. Opuściły Poznań wraz z wojskiem, a po znalezieniu się w Warszawie wraz z pozostałymi w niej działaczami ZHP, gronem członków byłej Naczelnej Rady Harcerskiej, zorganizowali Pogotowie Harcerskie (komendant hm. Florian Marciniak), które 27 września 1939 r. zdecydowało o przejściu Związku Harcerstwa do konspiracji². Jego działalnością kierowało Naczelnictwo. Przewodniczącym Związku został ks. Jan Mauersberger, którego zastąpił po 1942 r. Tadeusz Kupczyński.

Oprócz Szarych Szeregów oraz Organizacji Harcerek działały też Hufce Polskie (zwane również Harcerstwem Polskim), odłam harcerstwa powiązany ze Stronnictwem Narodowym. Przez pewien czas istniały oddzielne grupy młodzieży, jak np.: Tajny Hufiec Harcerzy na terenie Gdyni w latach 1940–1945, niezależny od Szarych Szeregów, od 1943 r. związany z Armią Krajową (kolejno komendanci: Henryk Szymański, Witold Nicki, Edmund Śmierzchalski)³; „Wigry” — konspiracyjna grupa założona przez byłych harcmistrzów ZHP Warszawskiej Komendy Chorągwi, sklóconych przed 1939 rokiem z Naczelnictwem. „Wigry”, działająca w Warszawie w latach 1939–1945, stała się częścią składową ZWZ-AK; „Brzeg” — harcerska grupa wodniaków działająca na Wybrzeżu, która na przełomie 1943 i 1944 roku weszła w struktury Szarych Szeregów; „Akademickie Koło Harcerskie”, działające w Poznaniu od 1919 r., w okresie wojny pracowało w konspiracji w Poznaniu i Warszawie (jego członkami byli m.in. naczelnicy Szarych Szeregów: Florian Marciniak, Stanisław Broniewski, Leon Marszałek); „Krąg im. Andrzeja Małkowskiego” założony przez grupę harcerzy z warszawskiego hufca Powiśle, który nie związał się z Szarymi Szeregami⁴. Istniał też „Krąg św. Jerzego”, utworzony jeszcze w latach przedwojennych przez zespół młodych instruktorów wywodzących się z 2. i 23. Warszawskich Drużyn Harcerskich, sympatyzujących z programem Stronnictwa Narodowego, działający w oderwaniu od ZHP.

Szare Szeregi (związane z Delegaturą Rządu na Kraj i Armią Krajową) zachowały starą strukturą organizacyjną (podział na hufce, chorągwie, drużyny) i w obrębie tej struktury organizowały swe wydawnictwa prasowe. Łącznie ukazywało się

² *Organizacja Harcerek w latach 1939–1945*, oprac. J. Łapińska, „Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej”, t. 9, Warszawa 1965; *Harcerki 1939–1945*, red. K. Wyczański, wyd. 2, Warszawa 1983; S. Broniewski („Stefan Orsza”), *Całym życiem. Szare Szeregi w relacji Naczelnika*, Warszawa 1983, s. 220–233. Zob. też: S. Broniewski, *Szare Szeregi*, [w:] *Encyklopedia Współczesna*, Warszawa 1957; *Szare Szeregi*, [w:] *Leksykon harcerstwa...*, s. 456–457.

³ R. Bolduan, M. Podgóreczny, *Bez mundurów*, Gdańsk 1970.

⁴ *Leksykon harcerstwa...*, s. 494, 44, 16.

ponad 70 tytułów pism harcerskich (w tym 8 w okresie powstania warszawskiego), z czego blisko połowę wydawano konspiracyjnie w Warszawie⁵. Nieliczne pojawiły się w ośrodkach terenowych, spośród których najaktywniejszą działalność wydawniczą prowadziła Chorągiew Kielecka, a szczególnie hufiec „Zbigniewowo” (Pińczów). Wydawano w nim dziesięć pism harcerskich: „Czuwaj. Organ Okręgu Starszoharcerskiego (XII 1942–IV 1943 — ukazało się 11 numerów) — dwutygodnik; jego kontynuację stanowił tygodnik „W Roju. Organ S[zarych] S[zeregów] w Zbigniewowie” (1943). Jego kontynuacją był dwutygodnik „Myśl Młodych” (XI 1943–VI 1944). Redaktorami byli: Zbigniew Sobczyk („Stanisław Gręb”) oraz Feliks Białkiewicz („Stanisław Grot”), których nazwiska związane są praktycznie z wszystkimi prawie tytułami prasy harcerskiej ukazującej się w Pińczowie. Kontynuację „Roju” redagował Zbigniew Gruda („Tomasz Nurt”). Pismo programowo związane było z ideologią obozu narodowego, odwoływało się do haseł nacjonalistycznych, historii Narodowej Demokracji, pisano też o problemach społecznych, o trudnych warunkach życia i pracy robotników i ludności wiejskiej, żądając parcelacji ziemi, likwidacji społecznej nierówności; tygodnik „Co słyhać” (V–VI 1943 — ukazało się 7 numerów) to pismo, którego kontynuacją stał się tygodnik „Na czasie” (1943–V 1944) pod red. Zofii Sygut. Pisma te miały głównie charakter informacyjny i wychowawczo-edukacyjny. Pojawiły się też periodyki instruktażowe o tematyce wojskowej: „Dywersant” (IX 1943–IV 1944 — ukazało się 16 numerów) oraz „Bojowiec” (II–VI 1944 — ukazało się 11 numerów). Zawartość o charakterze informacyjnym dominowała w periodykach: „Informator Wewnętrzny Roju Szarych Szeregów” (XII 1943–VIII 1944), „Radiowa Służba Informacyjna” (1944)⁶ pod red. F. Białkiewicza. Można odnotować także wśród pism Szarych Szeregów w Pińczowie miesięcznik „Głos Młodych. Niezależny Organ Młodzieży Polskiej”, którego dwa numery wydane zostały przez Narodowe Siły Zbrojne i Szare Szeregi (V–VI) w 1943 r. Współpracę zerwano „skutek wrogiej postawy miejscowej komór-

⁵ Dane liczbowe zostały zweryfikowane w stosunku do wielkości podawanych we wcześniejszych pracach autora przed niniejszym tekstem, odnoszących się do prasy Szarych Szeregów, w wyniku nowszych badań.

⁶ O prasie Szarych Szeregów na Kielecczyźnie zob.: M. Adamczyk, *Prasa Szarych Szeregów na Kielecczyźnie*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, z. 3, s. 53–76; tenże, *Młodzieżowa prasa konspiracyjna wydawana na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*, [w:] *Prasa dziecięca i młodzieżowa. Studia i materiały*, pod red. M. Adamczyka i J. Jarowieckiego, Kielce 1982, s. 209–220; tenże, *Działalność prasowo-wydawnicza i propagandowa Szarych Szeregów*, [w:] *Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*, Kraków 1982, s. 91–97; tenże, *Prasa Kielecczyzny: tradycje i współczesność*, Warszawa 1997, s. 100–106. W art. B. Pietrzyk pt. *Konspiracyjna prasa młodzieżowa i dziecięca w latach 1939–1945 (próba bibliografii)* odnotowano błędnie, że „Informator Wewnętrzny Szarych Szeregów” w postaci maszynopisu ukazywał się do VI 1945 r. (w: *Prasa dziecięca i młodzieżowa...*, s. 326, poz. 32).

ki NSZ w stosunku do działania roju [hufca]”⁷. W Kielcach w latach 1943–1945 wydawano periodyk pt. „Powstanie. Pismo Młodych”.

Dużą aktywnością wydawniczą wykazywali harcerze Chorągwi Krakowskiej, wydając również dziesięć tytułów prasowych, w tym niezwykle znaczących, takich jak „Informacje Radiowe” (XII 1939–IV 1940); „Przegląd Polski” (trzy mutacje: Kraków, Wyd. A 1940–1944; Wyd. B, Myślenice 1943–1944; Wyd. C, 1943–1944), „Przegląd Polski Młodych” (1941–1942), „Bez Wędzidla. Niezależny Wolnomysłny Organ Wóddystów” (1943), „Legion” (1943), „Na ucho” (1943–1944), „Na tropie. Pismo Młodzieży Polskiej” (1944), „BIMS” (1944), „Szturmowiec” (1944), „Czuwaj” (1943). Szare Szeregi współredagowały wspólnie z SPD (Stronnictwo Polskich Demokratów) czasopismo społeczno-kulturalne „Watra”⁸.

„Informacje Radiowe” powstały w grudniu 1939 r. z inicjatywy byłych harcerzy 10. Krakowskiej Drużyny Harcerskiej: Kazimierza Wajdzińskiego („Słowianin”, były drużynowy), Leszka Guzega („Broniec”, były zastępowy), z którymi współpracowali: Stanisław Kunze, Bogdan i Eugeniusz Koziarscy, Józef i Stanisław Szczerbowie. Nasłuch radiowy prowadził Kazimierz Cyrus-Sobolewski („Słoneczny”, były hufcowy, oficer łączności). Pismo redagowali Wacław Borelowski (nauczyciel) i K. Wajdziński. W kwietniu 1940 r. „Informacje Radiowe” zmieniły tytuł na „Przegląd Polski”⁹.

⁷ M. Adamczyk, *Działalność prasowo-wydawnicza...*, s. 92. Zob. też: „Informator Wewnętrzny Roju Szarych Szeregów w Zbigniewowie” 1944, nr 5 (z 15 VI).

⁸ O prasie Szarych Szeregów w Krakowie zob.: J. Jarowiecki, *Działalność wydawnicza Szarych Szeregów w Krakowie*, „Życie Literackie” 1977, nr 3, s. 4; M. Kurowska, *Szare Szeregi w Krakowie 1939–1945*, „Krzysztofor” 1978, nr 5, s. 59–89; J. Jarowiecki, *Prasa Szarych Szeregów*, [w:] *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, Kraków 1980, s. 99–106; tenże, *Powstanie i rozwój prasy Szarych Szeregów w Krakowie*, [w:] *Prasa dziecięca i młodzieżowa...*, s. 221–289.

⁹ M. Kurowska w wymienionym w 8 przypisie artykule pisała, że już we wrześniu 1939 r. w gronie harcerzy 10 KDH powstał pomysł wydawania pisemka opartego na wiadomościach radiowych i że po zdobyciu powielacza przystąpiono do opracowania pierwszego numeru (s. 64). Wg Jej relacji kierownikiem redakcji był K. Wajdziński, natomiast M. Wiśniewska w książce *Harcerz, żołnierz, obywatel...*, pisała, że K. Wajdziński był inicjatorem wydania pisma. Na łamach jubileuszowego 200 numeru „Przeglądu Polskiego” z 23 stycznia 1944 r. czytamy: „Październikowy wieczór 1939 r. w Krakowie, w małym przytulnym pokoiku gwarzy grupka młodych [...]. Zbrojne zmagania zakończyły się niewolą, czy uznajemy się za zwyciężonych? [...] będziemy krzwić ducha zwątpionym [...]. Prymitywnymi narzędziami wystrugany został z drzewa powielacz. Na nieco spaczony ramce rozciągnięta jedwabna pończocha damska imitować ma siatkę. Trochę nadto rozciąga, ale wałek z klocka obciążonego kawałkiem dętki rowerowej zadawalająco spełnia swe zadania. Grudzień 1939 — zaczynamy. Przedwojenny krótkofalowiec przypomina sobie dawne umiejętności. Maszynista jednym palcem starannie wystukuje dwie stroniczki »Informacji Radiowych«. Powielacz doprowadza swego twórcę do czarnej i ociekającej farbą powielarską, rozpaczy: to siatka »nawali«, to odbitka tylko do połowy czytelna”. Nasłuch prowadzono w Myślenicach, materiały z nasłuchu przewozili łącznicy, m.in.: Feliks Florek („Zbójnik”), Anna Struś („Szarotka”, „Hanna”). Zob. J. Jarowiecki, *Prasa Szarych Szeregów w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Czasopisma dla dzieci i młodzieży...*, s. 103.

Tygodnik „Przegląd Polski” ukazywał się w trzech mutacjach: Krakowska (A) jako tygodnik w latach 1940–1944 (nakład 700–1000 egz.) oraz w postaci dziennika (A) 1943–1944; Myślenicka (B) w latach 1943–1944 (nakład 200–300 egz.) i Tarnowska (C) w latach 1943–1944 (nakład do 300 egz.). Pismo było organem Krakowskiej Komendy Chorągwi Szarych Szeregów, pod koniec 1941 r. redakcja nawiązała kontakt z Biurem Informacji i Propagandy Komendy Okręgu Związku Walki Zbrojnej (później Armii Krajowej). W skład redakcji wchodził: Kazimierz Wajdziński (red. nac. do 1941 r.), Leszek Guzy (red. nac. od 1941 r.), Waław Borelowski, Stanisław Szczerba, Kazimierz Cyrus-Sobolewski, współpracowali m.in. Eugeniusz Kolanko, Jerzy Szewczyk, Mieczysław Pucek. Redaktorami mutacji tarnowskiej byli Zenon Dziuban, Kazimierz Pisztek¹⁰. W latach 1941–1942 ukazywał się „Przegląd Polski Młodych”, który początkowo był dodatkiem do „Przeglądu Polskiego”, a od 1942 r. przekształcony został w samodzielny tygodnik, redaktorzy którego usiłowali wpływać na kształtowanie postaw patriotycznych, m.in. wyrażało ten cel motto „nie cofnę się przed ofiarą życia”¹¹. W 1943 r. redakcja „Przeglądu Polskiego” uruchomiła jeszcze jedno pismo adresowane do młodzieży harcerskiej pt. „Legion. Dodatek Młodzieżowy Przeglądu Polskiego”; w artykule wstępnym w numerze kwietniowym pisano: „Chcemy Wam pokazać drogę, którą dzisiejsze młode pokolenie kroczyć powinno. Naczelne nasze hasło służyć Bogu i Polsce winno być każdemu z nas drogowskazem na trudnej drodze życia pod okupacją”.

Najżywszą działalność wydawniczą Szare Szeregi rozwinęły w Krakowie w latach 1942–1944. Poza „Przeglądem Polskim” ukazywały się „Bez Wędzidla”, „BIMS”, „Czuwaj”, „Legion”, „Na Ucho”, „Na Tropie”, „Szturmowiec”. Szare Szeregi miały też swój udział w redagowaniu i wydawaniu tygodnika społeczno-kulturalnego „Watra”.

„Bez Wędzidla” ukazywały się w 1943 r., powstały z inicjatywy Jerzego Szewczyka („Szarzyński”) przy współudziale Juliusza Jasińskiego („Jouan”) i Jerzego Wirtha („Moxa”) i współpracy Eugeniusza Kolanki. Ukazało się tylko 5 numerów (10 VII–24 XI). „Na ucho. Tygodnik Satyryczno-humorystyczny” narodził się w okresie, gdy w sterroryzowanym Krakowie zaczęły się mnożyć łapanki i aresztowania, wysyłki do obozów pracy niewolniczej i obozów koncentracyjnych, rozstrzeliwanie ludzi w publicznych egzekucjach. Terror miał zastraszyć mieszkańców miasta, które kamieniało ze zgrozy, a strach paraliżował działania. Powstało pismo satyryczne, którego twórcy traktowali śmiech jako przeciwwagę strachu, humor i satyrę jako formę

¹⁰ O „Przeglądzie Polskim” szerzej zob. J. Jarowiecki, *Prasa Szarych Szeregów w okresie okupacji hitlerowskiej...*, s. 105–119; tenże, „Przegląd Polski” (1940–1944) — konspiracyjne pismo Szarych Szeregów w Krakowie, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2001, z. 1, s. 63–91; tenże, *Skazani na śmierć za „sporządzanie pism podburzających” (maj 1944 w Krakowie)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2005, z. 1, s. 147–172; W. Szczęsny, *Taniec na wulkanie*, „Tarnowskie Azoty” 1967, nr 3.

¹¹ W wymienionym wcześniej w przypisie 9 artykule M. Kurowskiej odnotowano, że „Przegląd Polski Młodych” ukazywał się w 1942 r., natomiast w „Przeglądzie Polskim” z 1944 r. nr 79 znalazła się informacja, że pismo ukazywało się od 1941 r.

samoobrony: „Rzucimy w twarz okupantowi drwiny i śmiech, potrząsając kąśliwym batogiem satyry” — pisał naczelny redaktor, młody poeta Jerzy Szewczyk. Ale zaraz dodawał: „Nie przemilczymy, nie darujemy własnym błędom i wszystkie wydrwimy i wyśmiejemy. Kiedy jak kiedy, ale właśnie dzisiaj potrzebny jest nam zdrowy śmiech”¹². Pismo ukazywało się od 7 XI 1943 do 30 IV 1944 r. Redagowane było przez zespół: Jerzy Wirth, Janusz Benedyktowicz („Ludomir”, „Lir”), Stefan Jasiński („Janusz”), Adam Kania („Akant”), Lucjan Krywak („Mazur”, „Maz”), Stanisław Strzelichowski („Wiktor”), Przemysław Wilkosz („Aput”), E. Kolanko („Bard”)¹³.

Ukazywała się też prasa m.in. w Lublinie, Lwowie, Sosnowcu i na Śląsku. Pisma były zróżnicowane zarówno pod względem treści, jak i odbiorców, a także ze względu na częstotliwość ich wydawania i formy graficzne. Szczególnie istotna była sprawa kręgu odbiorców, dla których pisma były przeznaczone. Wśród pism harcerskich wyróżnić można dwa główne ich rodzaje: jedne adresowane do członków organizacji (np. kielecki „Informator Wewnętrzny Roju Szarych Szeregów w Zbigniewowie” — 1943–1944), drugie przeznaczone dla szerszego kręgu młodzieży, na którą Szare Szeregi zamierzały wpływać wychowawczo. W tym miejscu należy dodać, że podział ten można odnieść do pism wydawanych przez inne organizacje.

Dynamicznie rozwijała się prasa Szarych Szeregów w Warszawie, która stała się centrum konspiracyjnej działalności harcerskiej, podobnie jak centrum podziemnego ruchu oporu. W Warszawie ukształtowały się struktury organizacji politycznych i wojskowych oraz społecznych, tworząc podziemne państwo. Miasto, wbrew niemieckiemu okupantowi, nadal pełniło funkcję stolicy okupowanego państwa, mimo decyzji hitlerowców uczynienia stolicy tzw. Generalnego Gubernatorstwa z królewskiego miasta, jakim w przeszłości był Kraków. W Warszawie wydawano najwięcej prasy podziemnej.

Centralnym organem Szarych Szeregów w latach 1940–1942 było „Źródło”, ukazujące się od lutego 1940 r.¹⁴ Jego redaktorem został hm. Gustaw Niemiec („Kuba”), wybitny instruktor harcerski z terenu Pomorza i Gdańska. Współpracował z nim Antoni Bereśniewicz. Po ich aresztowaniu redakcję objął Tadeusz Kwiatkowski („Tomek”). Współpracowali z pismem Konrad Zembrzuski, Jerzy Ossowski, Halina

¹² „Na ucho” 1943, nr 2.

¹³ J. Jarowiecki, *Krakowskie konspiracyjne pismo satyryczne „Na ucho” (1943–1944)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, z. 24: Filologia Polska. Prace Historyczno-literackie, t. 3, WSP Kraków” 1966, s. 73–111; tenże, *Czasopisma satyryczne, społeczno-kulturalne i literackie wydane przez polski ruch oporu w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe. Studia Filologiczne: Filologia Polska WSP Bydgoszcz”, z. 15/16, s. 66–104; tenże, *Poeta i konspirator: Jerzy Szewczyk „Szarzyński”*, Gorzów Wielkopolski, 1998; tenże, *Eugeniusz Kolanko „Bard”: poeta i konspirator*, Kraków 1999; S. Strzelichowski, *Dwa lata: grudzień 1942–1944*, Wrocław 1972.

¹⁴ Datę tę podają redaktorzy w numerze z 10 lutego 1941 r.; zachowane egzemplarze pochodzą dopiero z września 1940 r. Tym samym wprowadzić należy korektę do *Centralnego katalogu prasy konspiracyjnej* (poz. 1088), który odnotowuje „VI 1940” jako datę początkową pisma. Tej daty nie podaje też *Leksykon harcerstwa...*, s. 368.

Gryglaszewska, S. Berezowski, J. Falkowska. Analiza zachowanych egzemplarzy „Źródła” wskazuje na istotną rolę tego pisma w kształtowaniu postaw patriotycznych członków Szarych Szeregów m.in. przez odwoływanie się do pozytywnych wzorców tradycji narodowej, w mobilizowaniu młodzieży do działań w konspiracji, do akcji małego sabotażu. W piśmie sporo miejsca poświęcano ocenie przeszłości, osiągnięciom gospodarczym II Rzeczypospolitej (np. gospodarka morską), odcinając się od krytycznych ocen dwudziestolecia międzywojennego (np. art. pt. *Skończmy nareszcie z tym* — 11 XI 1941 r.). Redakcja namawiała czytelników, by „Zapomnieć o plamach naszej przeszłości: Wydrzeć z pamięci Brześć, Berezę, nieudane reformy i ustawy klecone przez rządy ozonowe” (nr z 11 listopada 1940 r.), bo np. „Bilans morski dwudziestolecia Polski Odrodzonej jest niewątpliwie jedną z najbardziej radosnych, najbardziej otuchę budzących pozycji narodowego dorobku gospodarczego” (1941, nr 3). Ale redaktorzy jednocześnie przypominali młodym odbiorcom klęskę bezrobocia młodzieży, zachęcając czytelników, nie tylko harcerzy, do właściwego przygotowania się do zawodu w cyklu artykułów pt. *Bądźmy potrzebni — bądźmy przygotowani*, bo w przeszłości przedwrześniowej

Widmo bezrobocia ciążyło nad całym społeczeństwem. W tych warunkach młodzież miała przed sobą niewesołe perspektywy [...]. Działo się to w tym czasie, gdy mimo kryzysu stały przed Polską potężne zadania do spełnienia: zacofane gospodarstwo rolne, połacie ziemi niezmeliorowane, rzemiosło na niskim poziomie, przemysł słabo rozwinięty (1941, nr 4)¹⁵.

Pisząc o przedwojennym bezrobociu, podejmowano problemy wyboru zawodu. Pismo prowadziło dodatek „Kultura Polska”. Prowadzono polemikę z niemiecką propagandą, zamieszczając wskazówki o zachowaniu się w warunkach okupacji. W numerze 5 z 18 kwietnia 1942 roku redaktorzy stwierdzali: „Pismo nasze nie reprezentuje żadnej partii politycznej. To, że często mówimy o katolicyzmie, nie powinno o tym świadczyć”.

Na łamach pisma dominowały treści ideowo-wychowawcze programu ZHP oraz akcenty walki, udziału przede wszystkim w małym sabotażu (*Wskazówki na co dzień*). Polemizowano z niemiecką propagandą, demaskując „gadzinowe” pisma hitlerowskie wydawane w języku polskim. „Źródło” ukazywało się do czerwca 1942 roku.

17 czerwca 1942 r. pojawiło się nowe pismo „Dęby” pod redakcją Tadeusza Kwiatkowskiego, które w wypowiedzi redakcyjnej ogłosiło, że nie nawiązuje do „Źródła”¹⁶ i że zamierza być pismem ogólnomłodzieżowym, przygotowującym swoich czytelników do zadań czekających ich po wojnie. Faktycznie jednak, podobnie jak

¹⁵ Szerzej o „Źródle” zob.: M. Wiśniewska, *Harcercz, żołnierz, obywatel...*, s. 13–23. Zob. też.: J. Jarowiecki, *Czasopisma dla dzieci i młodzieży...*, s. 73–74.

¹⁶ W *Centralnym katalogu polskiej prasy konspiracyjnej* odnotowano, że „Dęby” stanowią kontynuację pisma „Źródło” — informacja myląca.

„Źródło”, „Dęby” miały charakter pisma wewnątrzorganizacyjnego, co podkreślał w swoich wspomnieniach Stanisław Broniewski¹⁷. W piśmie omawiano różne formy organizowania się młodzieży po wojnie, wskazywano na potrzeby organizowania samopomocy młodzieżowej, spółdzielni pracy, klubów, tworzenie funduszu stypendialnego, publikowano krytyczne artykuły o formach życia kulturalnego podczas okupacji, o pijaństwie młodzieży etc. Pismo nie przyjęło się w środowisku konspiracji harcerskiej i zostało zastąpione dwutygodnikiem „Drogowskaz”, którego pierwszy numer ukazał się z datą 4 sierpnia 1942 r. Dominowała w piśmie publicystyka wychowawcza, a nawet pisano o preorientacji zawodowej. Prowadzono też dział szkolenia wojskowego. Próbując kształtować rozumienie problematyki społecznej, podpowiadano lekturę wydawnictw przedwojennego Instytutu Gospodarki Społecznej: pamiętniki chłopów, bezrobotnych, robotników, lekarzy, książek opisujących różne kierunki filozoficzne (np. F. Znanieckiego), polityczne. Pisano w pierwszym numerze, że dobro państwa wymaga, by kierownicze stanowiska „obsadzali ludzie odpowiedniejsi, o zdolnym i państwowym spojrzeniu”. Sceptycznie odnoszono się do politycznych programów różnych partii: „Polska ludowa, narodowa, robotnicza, demokracja, totalitaryzm, reforma rolna, uspołecznienie produkcji — cała gama pism wychodzących rzuca entuzjastyczne programy, przebudowuje na razie na papierze życie kraju” (1942, nr 1). Ukazały się tylko cztery numery, gdyż w sierpniu 1942 roku aresztowano wielu instruktorów Głównej Kwatery i Mazowieckiej Chorągwi Szarych Szeregów.

Od stycznia 1943 roku zaczęto wydawać „Pismo Młodych”, odmienne od koncepcji pism poprzednich: „Będziemy pisać dla całej młodzieży, lecz chwycimy ją za serce, trafimy do jej umysłów wtedy, kiedy pisać będziemy o naszych przeżyciach, o naszej problematyce”. Tak odnotował w swoich wspomnieniach S. Broniewski¹⁸.

„Pismo Młodych” redagowała Irena Jurgielewicz („Pani”, „Pielgrzym”) przy współpracy Ryszarda Zarzyckiego („Scott”). Po roku, od grudnia 1943 r., po zmianie redaktora, pismo przyjęło tytuł „Brzask. Pismo Młodych” (od nru 28). Redaktorem naczelnym dwutygodnika został J. Rossman (komendant Chorągwi Warszawskiej), który był autorem licznych artykułów, z pismem współpracował S. Broniewski, J. Wutke, L. Marszałek, Kazimierz Koźniewski. „Brzask” — podobnie jak inne pisma harcerskie — odcinał się od programów poszczególnych partii, w odpowiedzi na pytanie „O jaką Polskę walczyliśmy” — redakcja odpowiada: „Wiemy, że o wolną, wiemy, że o sprawiedliwą i silną. O lepszą [...]. Walczyliśmy o ufundowanie na podstawowych zasadach etyki chrześcijańskiej i odwiecznych ideałów narodu polskiego. Wolność — równość — braterstwo” (1944, nr 1). W czasach powstania warszawskiego periodyk nosił podtytuł „Pismo Harcerskich Oddziałów Armii Krajowej”. Redaktorami byli najpierw Stanisław Leopold („Rafał”), podczas powstania Jerzy Jabrzemski („Wojtek”).

¹⁷ S. Broniewski, *Całym życiem...*, s. 224.

¹⁸ Tamże. Zob. też M. Wiśniewska, „*Pismo Młodych*” 1943, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1977, nr 2; taż, *Harcierz, żołnierz, obywatel...*, s. 265–272.

W listopadzie 1942 roku w Szarych Szeregach przeprowadzono reorganizację dzieląc członków na trzy grupy wiekowe: 12–15 lat (Grupa Zawiszy, GZ), 15–18 lat (Bojowe Szkoły, BS), 18–24 (Grupy Szturmowe, GS). Podział ten spowodował dalszą specjalizację prasy harcerskiej; na jej łamach, w miejsce dotychczasowych jednolitych programów działania pojawiły się różne programy, adresowane do tych trzech szczebli organizacyjnych. Powstały też pisma związane z tymi szczeblami, np. dla najmłodszego grona czytelników przeznaczone było pismo „Bądź gotów. Dwutygodnik Rycerzy Zawiszy”, ukazujący się w latach 1942–1944, redagowany kolejno przez Stefana Mirowskiego, Tadeusza Jaźwińskiego, Kazimierza Koźniewskiego; od października 1944 r. zmieniono podtytuł na „Pismo Zawiszaków”, tworząc pismo ogólnopolskie, którego redakcję objął Jan Rossman. Poza treściami programowymi Szarych Szeregów „Bądź gotów” zamieszczało artykuły o treści politycznej, o stosunkach polsko-radzieckich, antykomunistyczne. Z Zawiszakami związane były inne jeszcze tytuły: „Przewodnik. Drogowskaz Wodzów Zawiszy” (1943), przeznaczony dla instruktorów, „Patrol. Dwutygodnik Rycerzy Zawiszy Zachodnich” (1943–1944), „Wódz Patrolu. Pismo Patrolowych Zawiszy Bloku Bazylika” (1944)¹⁹. W grudniu 1944 r. w Milanówku ukazał się „Zawiszak”. „Pismo Młodych” i „Brzask” stawały się pismami starszoharcerskimi. Tylko Bojowe Szkoły nie doczekały się własnego pisma. Niektórzy uważają, że jego rolę spełniał „Wzlot”, opatrzony podtytułem „Pismo Młodzieży Lotniczej”, wydawany przez grupę związaną z AK w ramach akcji „M”; redagowała go Maria Kann²⁰.

Specjalizacja prasy harcerskiej wyraziła się również powstaniem pism instruktażowych wydanych przez konspiracyjne chorągwie: Chorągiew Warszawska publikowała w okresie od marca do połowy lipca 1942 r. pismo „Wigry”, zaś Chorągiew Mazowiecka w 1944 r. — „W kręgu służby”. „Wigry” były wewnętrznym pismem Chorągwi Warszawskiej przeznaczonym tylko dla instruktorów ZHP, nawiązującym do tradycji kursów podharcemistrzowskich sprzed 1939 r. Autorem koncepcji pisma był hm. Jan Rossman. Na łamach pisma toczyła się dyskusja o obliczu ideowym Szarych Szeregów, na tematy światopoglądowe (np. art. *Wychowanie religijne, Wychowanie narodowe*, 1942, nr 10)²¹. Pismo wydawano na potrzeby „Szkoły za lasem”. Specjalizacja doprowadziła także do utworzenia w Krakowie harcerskiego tygodnika satyrycznego „Na ucho”, którego redaktorami byli m.in. Jerzy Szewczyk, Eugeniusz Kolanko, Jerzy Wirth, Stanisław Szczerba²². W Krakowie grupa harce-

¹⁹ *Leksykon harcerstwa...*, s. 369.

²⁰ M. Kann, *Niebo nieznane*, wyd. 2, Warszawa 1995; K. Koźniewski, *Zamknięte koła. W podziemnym świecie*, Warszawa 1987, s. 86.

²¹ M. Wiśniewska, „*Pismo Młodych*”..., s. 81–89.

²² J. Jarowiecki, *Krakowskie pismo satyryczne „Na ucho” 1943–1944*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1966, z. 24, s. 73–111; tenże, „*My w słońcu wierszy nie piszemy*” (*Rzecz o Jerzym Szewczyku „Szarzyńskim*”), „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, z. 56, Filologia Polska. Prace Historyczno-literackie WSP Kraków” 1975, t. 6, s. 269–292.

rzy wydawała również czasopismo o charakterze społeczno-literackim — „Watrę”, w redagowaniu której brali też udział Jerzy Szewczyk, Eugeniusz Kolanko, Stanisław Szczerba, zaś redaktorem naczelnym był Tadeusz Staich²³. Grupa harcerzy zgrupowana w Kręgu im. A. Małkowskiego wydawała własny periodyk pt. „Myśl harcerska. Organ Kręgu Instruktorskiego” (1943–1944). Redaktorzy polemizowali z niektórymi koncepcjami Szarych Szeregów jako z „zabawą w wojsko” oraz z ideologią Hufców Polskich, które „poszły za daleko w rozpolitykowaniu” i „talmudycznej, zakrawającej na dewotyzm przesadzie w zakresie wychowania religijnego”²⁴. Podkreślali kult idei A. Małkowskiego, głosząc: „Pismo ma przedstawiać i propagować niezależną, czystą i nieskażoną myśl harcerską”.

Z instruktorską „Myślą Harcerską” Kręgu im. A. Małkowskiego związana była „Szkoła Wodzów” z różnymi podtytułami, ukazująca się w latach 1943–1944 w postaci powielanego miesięcznika. Organem prasowym Hufców Polskich był miesięcznik „Patrol Harcerski”, drukowany od września 1943 r. do sierpnia 1944 r. Pierwszy numer ukazał się jako dodatek do „Młodej Polski”, a następnie był już samodzielny i nosił podtytuł „Organ Walki Zbrojnej Hufców Polskich”. Chorągiew Warszawska HP miała własny miesięcznik „Harcerz” (1943) oraz pismo „Ogniwo” (1943–1944).

Kierownictwo Szarych Szeregów dążyło do objęcia swym oddziaływaniami także młodzieży pozostającej poza organizacjami harcerskimi, inicjując w październiku 1942 r. akcję „M”. Działalność ta polegała na różnego typu akcjach wychowawczych, mających na celu budzenie i umacnianie ducha oporu wobec okupanta (na „dziś”), rozwijaniu wychowania fizycznego (na „jutro”) i organizowania samokształcenia (na „pojutrze”). Z tą akcją związane były dwa pisma: „Biuletyn M” (miesięcznik 1943–1944) oraz miesięcznik „M” z podtytułem „Agencja Młodych dla Redakcji i Kierownictw Środowiskowych” (1943).

Organizacja Harcerek miała własny organ „Dziś i Jutro”, ukazujący się początkowo jako miesięcznik, a następnie w postaci dwutygodnika w nakładzie 100 egz. Redagowany był kolejno przez Irenę Lewandowską i Wiktoryę Dewitzową (marzec 1941–lipiec 1944). Główna Kwatera Szarych Szeregów wydawała „Wiadomości Urzędowe Pasięka” (1943). Harcerski batalion „Zośka” redagował w 1944 r. pismo „Sad”²⁵. Warszawska Chorągiew Harcerek wydawała w latach 1943–1944 „Krağ”²⁶.

²³ J. Jarowiecki, *Krakowskie pismo konspiracyjne lat 1943–1944 „Watra”*, „Rocznik Historii Czołpismniennictwa Polskiego” 1974, t. 13, z. 2, s. 157–202; te n ż e, *Eugeniusz Kolanko i jego związki z krakowską konspiracją z lat 1939–1944*, „Prace Humanistyczne. Rzeszowskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk”, t. 4, s. 263–323.

²⁴ „Myśl Harcerska”, wrzesień 1943.

²⁵ *Leksykon harcerstwa...*, s. 369.

²⁶ *Leksykon harcerstwa...*, s. 369. Tej informacji nie znajduje się w *Centralnym katalogu polskiej prasy konspiracyjnej*, natomiast odnotowany został „Krağ” z 1944 r. wydawany w Warszawie przez Krağ im. A. Małkowskiego (s. 108, poz. 369).

W Warszawie ukazywało się też pismo „Podśluch” (1940–1942)²⁷ oraz kilka innych tytułów, wcześniej już wymienionych. W Rembertowie pojawiły się „Wici Szarych Szeregów” (1941–1942) przeznaczone dla instruktorów Chorągwi Mazowieckiej oraz dwutygodnik „Biuletyn Wyszoleniowy” (1941) będący kontynuacją miesięcznika „Wici Szarych Szeregów”. W 1943 r. ukazało się pismo instruktorów Chorągwi Mazowieckiej „W kręgu służby”. Redaktorem naczelnym został Jerzy Kozłowski, który w Głównej Kwaterze odpowiadał za akcję „M”, współpracował z nim Stanisław Kozicki. Redakcja zalecała instruktorom, by nie tylko działać „na teraz”, pisząc

Dziś najwyższy czas, by [...] ujrzyć się w nowej roli żołnierza pokoju, w naszej służbie, daleko cięższej [...] Państwo polskie przyszłość swą opiera na młodym pokoleniu. Jaką ta młodzież będzie, jak będzie przygotowana do wzięcia czynnego udziału w życiu społecznym, gospodarczym, politycznym, jak będzie wychowana — taka będzie przyszłość Polski (1944, nr 1)²⁸.

W Tarnowie-Mościcach wydawano „Czerwień i Biel. Miesięcznik Społeczno-Literacki” (1944–1945 — ukazało się 13 numerów) oraz „Polską Zbrojną” (1945). „Czerwień i Biel” ukazywała się od maja 1944 r. do stycznia 1945 r. W skład redakcji wchodził W. Mucka, Z. Dziuban, K. Piszczek, G. Wawrzyniak, A. Klocek, S. Topfer. Pismo powstało po aresztowaniu redaktorów „Przeglądu Polskiego”, jego tarnowskiej mutacji (C). W styczniu 1945 r. ukazał się tylko jeden numer „Polski Zbrojny” z powstańczą warszawską piosenką K. Krahelskiej „Hej chłopcy, bagnet na broń”. Działalność konspiracyjna Związku Harcerstwa Polskiego we Lwowie rozpoczęła się przed grudniem 1939 r. Część harcerzy działała pod kryptonimem Szare Szeregi, inna grupa utworzyła Harcerską Organizację Niepodległościowo-Wojskową, część znalazła się w grupie o nazwie „Awangarda”, inni trafili do Polskiej Organizacji Walk o Wolność (POWW), później ZWZ. Jeszcze inni utworzyli narodowe Harcerstwo Polskie. Organizacją Szarych Szeregów zajmowali się Wilhelm Słaby, Leopold Adamcio, Leszek Czarnik, Aleksander Szczęścikiewicz, Zbigniew Duma, utrzymując ściśle kontakty z ZWZ i AK. Po licznych aresztowaniach pozostali członkowie znaleźli się w Bojowej Organizacji Wschód, która wydawała dwutygodnik „Na Straży Grodów Czerwieńskich” (1943–1944), Szare Szeregi wydawały „Kronikę MFG. Pismo Młodych Obrońców Ziemi Czerwińskiej” oraz pismo

²⁷ M. Wiśniewska zalicza ten tytuł do prasy harcerskiej, wymieniając go pt. „Podśluch. Organ Młodzieży Polskiej (1940), a miejsce wydania — Pruszków. Natomiast L. Dobroszycki w swoim *Katalogu* odnotował „Podśluch” jako pismo Delegatury Rządu wydawane w Warszawie w latach 1942–1943. Bardziej wiarygodna jest informacja M. Wiśniewskiej. Być może, że ustalenia L. Dobroszyckiego odnoszą się do innego periodyku.

²⁸ Por. M. Wiśniewska, „*Pismo Młodych*”..., s. 287–289.

„Na Wschodnim Posterunku. Pismo BOW”²⁹. Od 1940 r. działały grupy harcerskie związane ze Stronnictwem Narodowym (Hufce Polskie), z którymi łączą się nazwiska pierwszych organizatorów: Jana Wąsowicza, Tadeusza Krzyszkowskiego, Zygmunta Kleszczyńskiego — przedwojennych harcistrzów. W ich kręgu w 1944 r. wydawano czasopismo „Orły” (red. m.in. Paweł Kielar, E. Posposhil, Roman Kwiatkowski).

W *Leksykonie harcerstwa* (1989) odnotowano istnienie wielu tytułów, których nie zarejestrował L. Dobroszycki w *Centralnym katalogu polskiej prasy konspiracyjnej* (1962). Czytamy w nim, że w Częstochowie wydawano „Bądź Gotów” (1944), w Sosnowcu ukazywał się „Harcercz”, który zmienił po czasie tytuł na „Strażnik” (1943–1944), w Suchedniowie — „Hejnał” (1940–1941), w Białymstoku „Zew” (1942–1943), w Łodzi (Pabianice) — „Pochodnia” (1940–1942), „Młody Las” (1943), „Na Zachodnim Szańcu. Organ Ziem Zachodnich” (1941–1943), tygodnik „Wiadomości Radiowe” (1939–1943). Ukazywała się prasa harcerska na obszarze Kraju Warty, na którym działały duże konspiracyjne chorągwie ZHP, obejmujące Wielkopolskę oraz obszar dawnego województwa łódzkiego. „W poznańskim konspiracyjna prasa harcerska ukazywała się w Poznaniu, Obornikach, Mogilnie, Kobylinie, Koźminie i Buku³⁰”. W Poznaniu odnotowano dwa tytuły: Szare Szeregi wydawały „Zorzę (1941?) pod red. Adama Plucińskiego (ps. „Robak”), Hieronima Guckiego³¹, zaś „Zerwiemy Pęta” (1939–1940) były pismem Hufców Polskich (Harcerstwa Polskiego), redagowanym m.in. przez Bogdana D. Hancyka³². W Obornikach Szare Szeregi wydawały „Biuletyn Radiowy” (1939–1942), redagowany przez Bolesława Skotarczaka i Brunona Gałubę³³, zaś w Kobylinie powstało pismo pt. „Orłęta” (1941)³⁴, w Koźminie redagowano gazetkę „Orły” (1940–1942) pod kierunkiem zespołu (Z. Kaźmierczak, H. Grzeškowiak, J. Lis)³⁵.

²⁹ J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków–Wrocław 2008, s. 373–374.

³⁰ Ustalenia Romana Macyry, *Prasa konspiracyjna w kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 2006, s. 154. Zob. też: J. Śmigaj, *O Szarych Szeregach w Poznaniu (za okres koniec 1939–5 marca 1941)*, „Więź” 1981, nr 3; E. Serwański, *Szare Szeregi w Wielkopolsce w latach 1939–1945*, [w:] *Szare Szeregi w Inowrocławiu na tle harcerskiego ruchu oporu w Wielkopolsce*, Bydgoszcz 1984, s. 107–135.

³¹ *Encyklopedia konspiracji Wielkopolskiej*, pod red. M. Woźniaka, Poznań 1998, s. 67.

³² Wg T. Łagody, *W konspiracyjnym harcerstwie na Winiarach*, [w:] *W Konspiracji Wielkopolskiej*, Poznań 1993, s. 209 — było to pismo Szarych Szeregów. Natomiast wg C. Łuczaka (*Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu*) było to wydawnictwo Harcerstwa Polskiego (Poznań 1989, s. 58). Zob. też: R. Macyry, *Prasa konspiracyjna...*, s. 155, 273.

³³ *Encyklopedia konspiracji...*, s. 165–166.

³⁴ J. Woźniak, *Ruch oporu. Druhowie z Kobyliny*, „Kalendarz Wielkopolski” 1987, s. 97–102. Zob. też: R. Macyry, *Prasa konspiracyjna...*, s. 157–158, 260; *Encyklopedia konspiracji...*, s. 408–409.

³⁵ *Encyklopedia konspiracji...*, s. 409; R. Macyry, *Prasa konspiracyjna...*, s. 158–159. Niektóre tytuły pism harcerskich wydawanych w Kraju Warty nie zachowały się, znane są z relacji wspomnieniowych znanych R. Macyry, który korygował ustalenia M. Wiśniewskiej (*Harcercz, żoł-*

Wcześniej wspomniano o tytułach prasy harcerskiej wydawanych na obszarze województwa łódzkiego. Przypomnijmy zatem, że w listopadzie 1939 r. zaczęto wydawać „Wiadomości Radiowe”, które powstały z inicjatywy harcerzy z 20. Łódzkiej Drużyny Harcerskiej i Kręgu Starszoharcerskiego (red. m.in. przez Zygmunta Grzelaka, Tadeusza Starczewskiego, Eugeniusza Bakerzaka), ukazywały się do 1943 r. IX Łódzka Drużyna redagowała „Orla Białego” (1939–1940) pod red. Jerzego Ławacza. W Zgierzu z inicjatywy harcerzy ukazywała się „Pobudka. Tygodnik Radiowy” (1940–1942), w Radomiu „Zew” (1939–1942), w Radomsku „Znicz” (1944), w Gotartowicach „Zew Wolności” (1941–1942).

Ostatni tytuł, ukazujący się na Śląsku, wymaga pewnego komentarza. Tuż po klęsce wrześniowej na ziemi rybnickiej z inicjatywy byłych harcerzy, uczniów i absolwentów rybnickiego gimnazjum powstały dwie konspiracyjne organizacje: Polska Organizacja Powstańcza oraz Polska Tajna Organizacja Powstańcza — o celach narodowych, co starannie odnotowało gestapo w raporcie po rozbięciu organizacji w Gotartowicach: „Celem i zadaniem PTOB było utworzenie nowego państwa polskiego i oderwanie przemocą od Niemieckiej Rzeszy wcielonych terenów wschodnich”³⁶. Nieoficjalnym organem pierwszej organizacji było pismo „Zryw” a drugiej — „Zew Wolności” o rodowodzie harcerskim. W każdym numerze „Zrywu” (17 III 1940 r.) redaktorzy zamieszczali informację o sytuacji na frontach, o wydarzeniach w kraju, różnego rodzaju apele. Np. w czwartym numerze z 1940 r. czytamy:

Codziennie padają ofiary niemieckich katów, co dzień wywożą Polaków na przesłuchanie, skąd już nie wracają żywi. Trzeba ich zastąpić i w miejsce poległych muszą stanąć hufce karne, milczące. Dziś cierpią wszyscy, bo kto żyje — wolnym będzie, a kto zginął — wolnym jest. Nie dopuszczamy do siebie zwątpienia, będziemy cierpliwi. Im więcej — wiary będzie, im bardziej dojrzejemy, tym prędzej Polska powstanie.

Na łamach pisma tworzono też wizję przyszłej Polski: „Idąc po myśli Rządu Polskiego, łączyć Polaków w karną i zdyscyplinowaną jedność, bez względu na zapatrywanie polityczne, tworzyć rządnią i potężną katolicką Polskę — Polskę dla wszystkich”. To na łamach śląskiego pisma głoszono: „Polska będzie rządnią w granicach dawnych: Kościuszko wróci na Wawel, Chrobry nad Odrę, Jagiełło zapanuje nad Pomorzem”³⁷. W Lublinie wychodziła „Gazeta Harcerska” (1940). Zapewne nie wymieniono wszystkich tytułów, ale odnotowane pozwalają na kilka uwag.

nierz...) m.in. w sprawie konspiracyjnej prasy łódzkiej (s. 160–164). Tytuły prasy łódzkiej odnotowali K.T. Kozłowski i H. Szczepanik (*Spis tytułów...*, poz. 81, 104, s. 21).

³⁶ *Ruch oporu w Rejencji Katowickiej 1939–1945. Wybór dokumentów*, oprac. Z. Boda-Krażel, B. Kobuszewski, J. Osajca, M. Wrzostek, Warszawa 1972, s. 438, 455–456.

³⁷ J. Jarowiecki, *O prasie podziemnej na Śląsku i w Zagłębiu w latach 1939–1945*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2012, t. XV, z. 2, s. 47–79; tenże, *Prasa podziemna na Śląsku i Zagłębiu*

Konspiracyjne harcerstwo cechowała pozorna apolityczność; swych członków wychowywało w myśl założeń „służby Ojczyźnie”. Uczono bezgranicznej miłości do Kraju i bezinteresownego dlań poświęcenia — i uczono tego skutecznie. Jednocześnie — w warunkach szerzącej się przemocy i upodlenia — dążono do zaszczepienia młodzieży szlacheckich, ludzkich cech: poszanowania dla rodziców, tradycji narodowej, domu; kształtowano poczucie obowiązkowości i odpowiedzialności, pilności i dokładności w pracy konspiracyjnej i nauce, solidarności i ofiarności. Poglądy młodzieży skupionej w Szarych Szeregach, młodzieży, którą wojna zaskoczyła na progu dojrzałości, w zasadzie nie odbiegały od poglądów głoszonych na łamach innych pism młodzieżowych. Młodzi redaktorzy pism harcerskich akcentowali problem odrębności swej generacji w próbach poszukiwania własnych dróg, w próbach określenia swego programu poprzez krytyczną ocenę starszych pokoleń, wyrażając nieufność wobec niektórych programów politycznych; „To nie najlepsze czynniki urabiają nas powoli i potajemnie” — pisano w słowie wstępnym do pierwszego numeru „Drogowskazu”³⁸. „Dziś i Jutro” stwierdzało: „nasze pokolenie ma dźwigać cały ciężar odpowiedzialności”³⁹, zaś krakowska „Watra”, związana częściowo z Szarymi Szeregami, odcinając się od tradycji oraz sugerowanych programów i ideologii stronnictw przedwojennych działających nadal podczas okupacji, głosiła manifestacyjnie:

My, polska młodzież, nie przyjmujemy żadnych, z góry nam narzuconych programów i haseł, paragrafów i ideologii. Idziemy sami poprzez ofiarę z krwi, pracę kształceniowo-intelektualną i piękno — radość naszego młodego życia — do Ojczyzny [...]. Nie trzeba nam programowej polityki, programem jest siła naszej młodości⁴⁰.

W pismach wydawanych przez Szare Szeregi, podobnie jak w publicystyce na łamach innych pism młodzieżowych, manifestowano często generacyjną odrębność od dziedzictwa zamkniętego wrześniem 1939 r. Na łamach „Watry” pogląd ten uzasadniali przekonaniem, że „pokolenie starsze nie dokona już niczego nowego”⁴¹. Zaś „piękna młodzieńcza porywczosć odświeży stare, zgnuśniałe poglądy”⁴². Zastrzegano się jednocześnie na łamach syndykalistycznej „Myśli Młodych”, że „wielkość i niepodległość naszego Państwa możliwe są tylko wtedy, gdy w realizacji ich będzie

Dąbrowskim w latach 1939–1945, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Bibliotekoznawcze” 1993, z. 7, nr 5–10.

³⁸ „Drogowskaz” z 4 sierpnia 1942.

³⁹ „Dziś i Jutro” 1942, nr 42.

⁴⁰ „Watra” 1943, nr 1.

⁴¹ *Twarzą w twarz*, „Watra” 1943, nr 1, s. 2.

⁴² *Odrodzenie przez młodzież*, „Watra” 1944, nr 3, s. 8–9; *Sztafeta pokolenia*, „Watra” 1944, nr 2, s. 10.

brała udział młodzież⁴³. Podobne poglądy pojawiły się na łamach harcerskiego pisma „Dziś i jutro”, wiejskiej „Młodzieży”, w socjalistycznych „Płomieniach” czy też w „Młodzieży Socjalistycznej”⁴⁴.

Zaś na łamach „Brzasku” zdecydowanie oświadczano: „Nasze pokolenie ma jednak specjalne dane, by jutro wyobrażać sobie **odmiennie** [podkr. J.J.] od dziś”⁴⁵. Natomiast „Pismo Młodych” stwierdzało, że „odbudowa i przebudowa będzie dziełem młodych”⁴⁶, dodając w innym miejscu: „Musimy już zarzucić, odłożyć do lamusa «wielmożnych» i «jaśnie wielmożnych», chociaż może słuszne byłoby zastosowanie pojęcia «wielmożność» do każdego obywatela, który w demokratycznym państwie wiele może”⁴⁷.

Zdecydowana większość pism harcerskich głosiła konieczność walki: „Nie ma Polski bez walki” — pisało pismo Zawiszaków „Bądź Gotów”. „Walka orężna jest najpierwszym, najgłówniejszym zadaniem naszym [...]. Byt narodu znajduje się w naszych dłoniach”. Taki pogląd głosiło „Źródło” w numerze 6 z 20 kwietnia 1942 r., zwracając też uwagę na potrzebę myślenia o „jutrze”. „Brzask” w numerze 5 z 1 maja 1944 r. wyraźnie formułował zadania, pisząc: „Żołnierz podziemny ma podwójne obowiązki: względem «dziś» i względem «jutra»”.

Na podstawie tych kilku wybranych przykładowo wypowiedzi można sądzić, że młodzież dokonuje obrachunku z niedawnym dziedzictwem, którego nie przekreśliła, poszukiwała innych rozwiązań swej przyszłości w wizjach jakiegoś ustroju radykalno-demokratycznego, chociaż nie kojarzonego z lewicową koncepcją przyszłego państwa. Prasa harcerska odnosiła się niechętnie do ruchu rewolucyjnego, podtrzymywała poglądy o istnieniu „dwu wrogów”. Na łamach „Źródła” wybuch wojny radziecko-niemieckiej skomentowano następująco: „wobec zmagania obu naszych wrogów zachowujemy wrogą neutralność, nie przeszkadzajmy i nie pomagajmy żadnemu”. Nie przyjmowano też do wiadomości podpisanego przez gen. Władysława Sikorskiego układu polsko-radzieckiego głosząc: „Żaden sojusz między Polską a rządem sowieckim nie jest w ogóle możliwy, musimy odgrodzić się nieprzepartym murem od państwa zorganizowanego komunizmu”.

W czasie Powstania Warszawskiego prasa harcerska wydawana była jawnie. Ukazywał się „Brzask. Pismo Harcerskich Oddziałów Armii Krajowej”, wydawany przez Główną Kwaterę Harcerzy („Pasięka”), adresowany do starszych członków. Dla Zawiszaków (młodszych członków ZHP) przeznaczono nadal pismo „Bądź Gotów. Pismo Harcerskich Oddziałów Pomocniczych”, Główna Kwatera była też wydawcą

⁴³ *Szukając idei*, „Myśl Młodych” 1943, nr 2.

⁴⁴ *O gruntowną naprawę zaniechanej sprawy*, „Dziś i jutro” 1942, s. 27; *Młodzież polska w chwili obecnej*, „Młodzież” 1942, nr 4; *Od redakcji*, „Płomienie” 1943, nr 5; *Podziemna oświata*, „Młodzież Socjalistyczna” 1944, nr 1.

⁴⁵ „Brzask” 1944, nr 8.

⁴⁶ H. Radlińska, Z. Rudnicki, *Odbudowa i przebudowa*, „Pismo Młodych” 1943, nr 1.

⁴⁷ I. Jurgielewiczowa, *Demokracja na co dzień*, „Pismo Młodych” 1943, nr 17.

pisma informacyjnego z własnych nasłuchów radiowych „Wiadomości Informacyjne «Brzasku»”. Te pisma ukazywały się w Śródmieściu. Na Starym Mieście powstańcy mieli gazetę „Wigry”, na Bielanach harcerki wydawały „Warszawa Walczy”, na Woli ukazywało się pismo „WP. Pismo dla odważnie walczących”⁴⁸.

Działalność prasowa Szarych Szeregów wniosła wiele wartości do systemu komunikowania się i działalności propagandowej polskiego podziemia. Pisma harcerskie spełniały różne funkcje: informowały o wydarzeniach wojennych, w kraju i na świecie, zwalczały i demaskowały często kłamstwa niemieckiej propagandy, podtrzymywały ducha patriotycznego młodych, mobilizując ich do walki z okupantami i uczyły harcerzy trudnego życia w warunkach wojny, a także wskazywały rolę po jej zakończeniu w tworzeniu nowej Polski, określając wyraźnie jej pokoleniową odrębność. W tematyce pism Szarych Szeregów dominowała kwestia wychowania patriotycznego zgodnie z ideologią Związku Harcerstwa Polskiego, opierając program wychowawczy na założeniu udziału harcerzy w podziemnej walce z okupantem. Prasa harcerska integrowała różne grupy harcerskie w ich konspiracyjnej działalności.

Bibliografia

- Adamczyk M., *Działalność prasowo-wydawnicza i propagandowa Szarych Szeregów*, [w:] tenże, *Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie*, Kraków 1982, s. 91–97.
- Adamczyk M., *Młodzieżowa prasa konspiracyjna wydawana na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*, [w:] *Prasa dziecięca i młodzieżowa*, studia i materiały pod red. M. Adamczyka i J. Jarowieckiego, Kielce 1982, s. 209–220.
- Adamczyk M., *Prasa Kielecczyzny: tradycja i współczesność*, Warszawa 1997, s. 100–106.
- Adamczyk M., *Prasa Szarych Szeregów na Kielecczyźnie*, „Rocznik Historii Czołpismnictwa Polskiego” 1971, z. 3, s. 53–76.
- Bartoszewski W., *Prasa Powstania Warszawskiego*, „Rocznik Warszawski”, t. XI.
- Bolduan R., Podgóreczny M., *Bez mundurów*, Gdańsk 1970.
- Broniewski S. („Stefan Orsza”), *Całym życiem. Szare Szeregi w relacji Naczelnika*, Warszawa 1983.
- Cieślakiewicz J., Falkowska H., Paczkowski A., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej: katalog*, Warszawa 1984.
- Czarnocka H., *Prasa konspiracyjna i powstańcza w Polsce oraz wydawnictwa broszurowe*, [w:] *Wielka gra. Harcerstwo w okresie drugiej wojny światowej*, Londyn 1974, s. 339–347.

⁴⁸ *Leksykon Harcerstwa...*, s. 389.

- Dobroszycki L., *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, oprac. L. Dobroszycki, przy współudziale W. Kiedrzyńskiej pod kierownictwem S. Płoskiego, Warszawa 1962.
- Harcerki 1939–1945*, red. W. Wyczesański, Warszawa 1983.
- Hillebrandt B., *Konspiracyjne organizacje w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1973.
- Hillebrandt B., *Szare Szeregi (działalność organizacyjna i ideowo-wychowawcza)*, „Pokolenia” 1970, nr 4.
- Hillebrandt B., *W kwestii politycznej oceny prasy harcerskie i wzajemnego oddziaływania Szarych Szeregów i Hufców Polskich*, „Pokolenia” 1971, nr 4.
- Jarowiecki J., *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku (rozdział: Działalność wydawniczo-prasowa w latach 1939–1945)*, Kraków–Wrocław 2008, s. 357–418.
- Jarowiecki J., „Przegląd Polski” (1940–1944) — konspiracyjne pismo Szarych Szeregów w Krakowie, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2001, z. 1, s. 63–91.
- Jarowiecki J., *Czasopisma dla dzieci i młodzieży: część pierwsza 1918–1945*, Kraków 1990, s. 102–156.
- Jarowiecki J., *Eugeniusz Kolanko — poeta konspiracji*, „Kwartalnik Rzeszowski” 1966, nr 2, s. 76–83.
- Jarowiecki J., *Eugeniusz Kolanko („Bard”): poeta i konspirator*, Kraków 1999.
- Jarowiecki J., *Eugeniusz Kolanko i jego związki z krakowską konspiracją z lata 1939–1944*, „Prace Humanistyczne. Rzeszowskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk” 1975, t. 4, s. 263–323.
- Jarowiecki J., *Jerzy Szewczyk („Szarzyński”)*, Gorzów Wielkopolski 1998.
- Jarowiecki J., *Konspiracyjna prasa harcerska w latach okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, [w:] *Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie: tom studiów dedykowany pamięci Lechosława Szadkowskiego*, pod red. W. Kukli i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 77–98.
- Jarowiecki J., *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, Kraków 1980.
- Jarowiecki J., *Krakowskie pismo satyryczne „Na ucho” (1943–1944)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 24: *Filologia Polska. Prace Historycznoliterackie*, t. 3, 1996, s. 73–111.
- Jarowiecki J., *Powstanie i rozwój prasy Szarych Szeregów w Krakowie*, [w:] *Prasa dziecięca i młodzieżowa*, studia i materiały pod red. M. Adamczyka i J. Jarowieckiego, Kielce 1982, s. 221–289.
- Jarowiecki J., *Skazani na śmierć za „sporządzanie pism podburzających” (maj 1944 w Krakowie)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2005, z. 1, s. 147–172.
- Jarowiecki J., Wójcik E., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków 1992.
- Kann M., *Niebo nieznanne*, wyd. 2, Warszawa 1995.
- Kozłowski T.K., Szczepaniak H., *Spis tytułów prasy harcerskiej 1939–1945 (konspiracja: Powstanie Warszawskie)*, Warszawa 1985.

- Koźniewski K., *Zamknięte koła. W podziemnym świecie*, Warszawa 1987.
- Kurowska M., *Szare Szeregi w Krakowie 1939–1945*, „Krzysztofony” 1978, nr 5, s. 59–89.
- Leksykon harcerstwa*, pod red. O. Fietkiewicza, Warszawa 1989.
- Lewandowska S., *Polska prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Organizacja Harcerek w latach 1939–1945*, oprac. J. Łapińska, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu II wojny światowej”, t. 9, Warszawa 1965.
- Pietrzyk B., Wójcik W., *Prasa harcerska w latach 1918–1939. Charakterystyka ogólna*, [w:] *Prasa dziecięca i młodzieżowa*, pod red. A. Adamczyka i J. Jarowieckiego, Kielce 1982, s. 54–73.
- Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945*, pod red. J. Jabrzemskiego, Warszawa 1988.
- Wiśniewska M., *Harcerz, żołnierz, obywatel... Szkice o prasie Szarych Szeregów*, Warszawa 1987.
- Wszystko co nasze — harcerska martyrologia na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach II wojny*, Warszawa 1983.
- Żychowska M., *Harcerstwo tarnowskie 1910–1973*, Tarnów 1984.